

Cyril Rubens

*Een briefkaart
redde mijn leven*

Een joods meisje
overleeft WOII

INHOUD

Inleiding	7
Hoofdstuk 1. Nu is alles voorbij	12
Inwoners van één groot rijk	12
De school in de Castellezgasse	20
De Joodse gemeenschap in Wenen	23
De Anschluss bij het Reich	24
Schuurpartijen en massa-arrestaties	25
De Israelitische Kultusgemeinde Wien	29
De Kristallnacht in Wenen	30
Bent u gek geworden, Goebbels?	32
Ontjoodsing van de economie	35
Hoofdstuk 2. De vlucht van Nelly Schwarcz	37
Elke dag een brief	37
Ik heb beslist voor zondag	42
Heeft de dokter de kamer al besteld?	44
Mevrouw Schwarcz zakte ineen	49
Hoofdstuk 3. Smokkelroutes	56
Het politiearchief van Maastricht	57
Georganiseerde mensensmokkel	61
De politie wordt desnoods omvergereden	61
Ik ben gefortuneerd en een groot gedeelte van mijn vermogen is in België	62
Hoofdstuk 4. Kindertransport naar Antwerpen	65
Vergeet niet het bestek mee te geven	66
Uitwuiwen is er niet bij	68
Bezorgd om een goede opvoeding	69
Nu kunnen jullie schelden op de Schweinehunden	71
Kleine slachtoffers van de rassenhaat	75
Antwerpen is heel hubsch, maar Wenen was toch mooier	76
Een vluchtelingenkamp in Merksplas	79
Vlaams dat is zoals Hollands	79
Het Antwerpse Jodenpark	84

Hoofdstuk 5. Internering en deportatie van Samuel Haber	88
Op de vlucht en toch staatsgevaarlijk	88
Hitler deed alles op een vrijdag	89
Polizei! Aufmachen!	92
Samuel schrijft vanuit Saint-Cyprien	95
Wacht niet langer, kom gewoon	95
We zijn hier verdorie aan het verhongeren	99
Een slechte vader?	102
Slecht nieuws van de familie	104
Een wanhopig mens	105
Jacht op de Joden	107
Elke brief is een levensteken	110
Deportatie naar Majdanek	114

Hoofdstuk 6. Jodenvervolging	117
Jodenvervolging in het oude Europa	117
Jodenvervolging in het Duitse Reich	119
Welkom... voor een tijdje	121
Onder Duits militair bestuur	122

Hoofdstuk 7. Deportaties naar Limburg	126
Politiemaatregelen in bepaalde gebieden van België en Noord-Frankrijk	126
7577 uitwijzingsbevelen	128
Trein nummer 7	129
Het station van Zelem	133
Een zware last voor de gemeente	137
De Joodse gedeporteerden hebben werkelijk aan alles gebrek	139
Huisvesting	140
De buurgemeentes kampen met dezelfde problemen	141

Hoofdstuk 8. 43 Joodse gasten in een klein dorp	144
Israel Rieder, Anna Walter en Sara	144
Gered?	151
Salomon Schwarz, Anna Peitzer en Gerda	152
Israel Gross en Rosalia Berlstein	157
Salome Berlstein	160
Osias Welt en Ester Alexandrowitz	161

Moses Frankel en Chaja Wald	164
Otto Blum, Katty Hermann en Margot	167

Hoofdstuk 9. Hier ben ik heel alleen en zeer ongelukkig	173
Tegen vereniging van familieleden bestaat geen bezwaar	173
Beddengoed en keukengerief	177
Winterhulp	179
Een handeltje om te overleven	181

Hoofdstuk 10. Vertrek van de Joodse gedeporteerden	183
Een werkkamp op de heide	185

Hoofdstuk 11. Gouverneur Romsée: behoeder van de Nieuwe Orde	190
Romsée voert getrouw de anti-Joodse maatregelen door	193

Hoofdstuk 12. Ik heb per ongeluk de oorlog overleefd	196
Voor de tweede keer op de vlucht	196
Een hartsvriendin in Molenbeek	199
De Jodenster: permission for jail	202
Een briefkaart redde mijn leven	204
125 gram brood per dag	206

Hoofdstuk 13. Ik ben jong, ik ben sterk, ik kan werken	208
De deportatie van Erwin	208
De eerste deportatietrein	210
Ik ben een Joodsche jongen van 17 jaar	211

Hoofdstuk 14. Overlevers	215
Bevrijding van Brussel	215
Jacob Goldberg uit Mlawá	217

Hoofdstuk 15. Heilige familiebanden	225
--	-----

Hoofdstuk 16. Koffers vol hoop en vertwijfeling	231
In het gebak zaten de rode stenen	231
Vrijdag wordt er gepakt	232
Het koffertje met juwelen	234
Het geheel was een vermogen waard	236
Hoofdstuk 17. We namen ons koffertje al	238
Geheugensteuntjes	247
Bibliografie en bronvermelding	251
Dankwoord	255

INLEIDING

In 1941 was Maria Willems zestien jaar. Ze woonde aan het stationspleintje in Zelem: haar vader was er onderstationschef.

Ze herinnert zich nog goed de avond van 25 januari 1941. Haar vader heeft haar gevraagd te komen helpen aan het station. Er worden vluchtelingen verwacht die met een speciale trein zullen arriveren. Ze ziet dat de burgemeester, de veldwachter en de gemeentesecretaris er ook zijn. Het wachten duurt lang en het is koud. Het wordt pikkedonker op het stationsplein. Het is oorlog en van de Duitsers mag er nergens nog een straaltje licht naar buiten schijnen.

Het is misschien al wel tien uur wanneer de trein eindelijk aankomt in het kleine stationnetje. Er stappen heel wat vluchtelingen uit. Ze zijn gewoon gekleed, zoals iedereen. Maria helpt de koffers uit de trein dragen tot op het pleintje voor het station. Vandaar gaan de mensen te voet verder, in groep. Waar naartoe? Dat wordt haar niet verteld.

Het gemeentebestuur heeft al eerder het bericht gekregen dat er vluchtelingen zullen aankomen in het dorp. Men dacht dat het weer mensen uit *de Vlaanders* zouden zijn zoals in 1917, tijdens de Eerste Wereldoorlog. Toen had het dorp tientallen vluchtelingen uit de oorlogszone onderdak gegeven. Deze keer is het anders. In de volgende dagen wordt het voor de inwoners en voor Maria duidelijk dat deze vluchtelingen Joden zijn. De pastoor heeft al dikwijls over deze mensen gepreikt, maar Maria heeft nog nooit in haar leven een Jood gezien!

René Das, onze oude vriend, is geboren en getogen in dit kleine dorp en heeft alles gezien en meegemaakt wat er ooit in het dorp te beleven viel. Hij is een bijzonder goed observator. Hij weet ons voor waarheid te vertellen dat op een bepaalde dag in 1941 een groep Joden uit Antwerpen aankwam in Zelem. Ze waren door de Duitsers opgepakt en de mensen in het dorp moesten hen onderdak geven. Hij kan smakelijk vertellen over die Joodse jongen die naast hem in de klas zat en die niet wist waar de melk vandaan komt. Daarop maakten de kinderen hem wijs dat je moet pompen met de staart van de koe. Hij vertelt ook over de Zelemse familie die tijdens de oorlog onderdak gaf aan een Joods gezin en die na de oorlog opeens genoeg geld had om het huis te verbouwen...

Het intrigeert mijn vrouw en mezelf dat er ooit Joodse gezinnen naar dat kleine Limburgse dorp gedeporteerd zijn. Dat staat in geen enkel geschiedenisboek.

We beginnen een zoektocht: wie waren die mensen, hoe kwamen ze in Zelem terecht? Met hoeveel waren ze, werden ze inderdaad door de Duitsers opnieuw opgepakt en weggevoerd? Hebben ze de oorlog overleefd of...?

Onze zoektocht duurt verschillende jaren en verloopt echt niet vlot. We verwachten

dat enkele oudere inwoners ons meer kunnen vertellen, maar dat blijkt niet zo te zijn: onze eerste geïnterviewden hebben hoogstens nog een vage herinnering aan vreemdelingen die in het dorp zouden hebben verbleven tijdens de oorlog. Sommigen verwarren ze zelfs met *de stadsmusjes*, Vlaamse kinderen uit de stad die een tijd kwamen aansterken bij een boerenfamilie op het platteland.

Uiteindelijk geeft Nicole Baens, een vrouw uit onze straat, ons een gouden tip: bij Swysen, op de hoek van de Stationsstraat, verbleef ook een Joodse familie. Ze geeft ons de naam van de jongste dochter van het gezin, Denise, die nog altijd in een buurdorp woont. Misschien weet zij wel meer...

We vinden inderdaad het adres van Denise en na een beleefd telefoontje van onze kant nodigt ze ons uit bij haar thuis. Een beetje fier begint ze haar verhaal. Eindelijk iemand die er interesse voor heeft! Ze was zeven jaar oud toen haar vader onderdak gaf aan de familie Haber. Ze stond erbij toen grootmoeder Leontine met haar kleinkinderen Kitty en Erwin introk in de twee vrije kamers bij haar thuis.

Voor ons is dit werkelijk een meevaller: we hebben de eerste rechtstreekse getuige gevonden. Het wordt nog mooier wanneer ze vertelt dat Kitty Haber, twaalf jaar in 1941, nog steeds in leven is en... dat ze nog geregeld contact met haar heeft. Ze schrijven elkaar nieuwjaarskaarten en af en toe telefoneren ze met elkaar.

Ze geeft ons het adres en telefoonnummer: Kitty Haber, East 24th Street in... Brooklyn, New York. Ze lacht even om onze verwonderde blik. De wereld wordt plotseling klein.

We zoeken dadelijk contact met Kitty. Ze is verheugd om nog eens iemand uit het oude continent aan de telefoon te krijgen. Het geeft haar een opkikker dat ze nog eens Frans en Duits kan spreken. Frans heeft ze geleerd op de Joodse school in Antwerpen, het Duits gebruikt ze vooral voor Joodse uitdrukkingen of scheldwoorden...

In de daaropvolgende maanden spreken we een tiental keer met haar en zo horen we steeds meer details over haar verblijf in Zelem. We krijgen er het hele verhaal van haar leven bovenop. We raken zo gefascineerd door haar tragische levensloop dat we persoonlijk met haar kennis willen maken en we reizen naar Brooklyn om haar te zien en te interviewen. We ontmoeten er een fikse oude dame, een beetje moeilijk ter been maar met een accuraat geheugen en een bijzonder open geest. Taart en koekjes staan klaar, zij het op papieren borden: een echte Amerikaanse!

Twee lange middagen praten we met haar over haar leven en haar familie. De grootste verrassing moet nog komen: op de bodem van de kleerkast in haar slaapkamer, links achter de foto van haar overleden man, staat een zware plastic tas. Die mogen we nemen. In die tas vinden we tientallen brieven, foto's, officiële documenten van haar vader, haar moeder, haar broer... Vijfenzeventig jaar lang heeft ze het verhaal van haar familie overal met zich meegedragen: in Zelem, Molenbeek, Buenos Aires, New York... Speciaal voor ons opent ze de mappen waarin ze de geschiedenis van haar familie bewaart, legt ze geduldig uit wie er op de foto's afgebeeld staat.

Het levensverhaal van Kitty Haber is dramatisch: ze heeft achtereenvolgens haar moeder,

vader en broer verloren door het naziregime. Omdat ze Joden waren. Kitty is de overlever.

Ze wordt geboren in 1929 en groeit op in een mooi gezin in Wenen. Wanneer ze tien jaar is, eindigt haar onbezorgde jonge leven. Op 13 maart 1938 valt Hitler Oostenrijk binnen. Veel Joden worden gedwongen om mee te doen aan de *schuurpartijen*. Op 10 november van datzelfde jaar worden duizenden Joden gearresteerd tijdens de Kristallnacht. Haar vader Samuel kan maar net zijn arrestatie ontlopen, verschuilt zich zes weken lang in de kolenkelder en kan op kerstdag 1938 illegaal de grens oversteken en vluchten naar Antwerpen. Hij wil zijn hele familie laten overkomen en dan emigreren overzee, om een nieuw leven op te bouwen.

Kitty en haar broer Erwin kunnen op 25 februari 1939 legaal, met een *Kindertransport*, naar Antwerpen reizen. Enkele weken later, op 14 april 1939, vlucht hun moeder Nelly via Nederland naar België, samen met hun grootmoeder Leontine. Ze hoopt illegaal de grens te kunnen oversteken, met de hulp van een smokkelaar. Maar haar vlucht loopt fataal af: Nelly wordt doodgeschoten door een overijverige Nederlandse grenswacht. Leontine komt in Antwerpen aan met het lijk van haar dochter naast zich in de vluchtauto.

De Duitse inval in België is het begin van nog meer ellende: op 11 mei 1940 wordt haar vader als *staatsgevaarlijke Duitser* door de Belgische regering opgepakt, naar Frankrijk gestuurd en opgesloten in een interneringskamp in Zuid-Frankrijk. Uiteindelijk wordt hij in 1943 opgepakt door de nazistische Milice Française en gedeporteerd naar het uitroeiingskamp Majdanek. Hij overleeft het niet.

In januari 1941 wordt Kitty samen met haar broer en haar *omama* vanuit Antwerpen gedeporteerd naar Zelem, om onduidelijke redenen. Daar zien de dorpsbewoners dat de Joden geen hoorns dragen, hoewel ze toch de moordenaars zijn van Christus. Hun verblijf in Zelem valt al met al goed mee. Ze hebben er zelfs spijt van dat ze na een viertal maanden verplicht worden om Zelem te verlaten en zich, om even onduidelijke redenen, in Brussel te vestigen.

Begin augustus 1942 krijgt Kitty's broer een oproep *om te gaan werken in het Oosten*. Indien hij zich niet vrijwillig aanmeldt, wordt zijn hele familie gedeporteerd. Hij biedt zich aan en wordt, op 4 augustus, met het allereerste transport vanuit de Dossinkazerne in Mechelen overgebracht naar Auschwitz. Kort na zijn aankomst in het kamp wordt hij vergast.

De volgende oorlogsjaren zijn bijzonder zwaar, verschillende keren ontsnapt Kitty aan deportatie. Ze verontschuldigt zich tegenover ons: ze is ervan overtuigd dat ze *per ongeluk* de oorlog overleefd heeft. Waarom zij? Haar broer was toch veel knapper dan zij...

Na de bevrijding leert ze Jacob Goldberg kennen, een Poolse overlevende van Auschwitz. Hij wijkt, illegaal, uit naar Argentinië. In 1950 volgt ze hem en ze trouwen. Ze krijgen twee kinderen, Beto en Michael. Een tiental jaren later kunnen ze zich vestigen in de Verenigde Staten. Vandaag woont Kitty in Brooklyn.

Ze denkt nog elke dag aan haar familie, zegt ze, maar ze huilt niet meer. Toch: *it's still present*, het is er nog altijd.

Sheepshead Bay... de metrohalte in Brooklyn op onze weg naar Kitty

Kitty was niet de enige Joodse die naar Zelem gedeporteerd werd. *Ze waren met heel wat*, heeft Maria ons verteld. Wie waren die anderen?

We hopen stilletjes dat we een teken van de Joodse aanwezigheid vinden in het gemeentelijk archief. Het helpt dat we vlot toegang krijgen tot de archiefkelder van Halen, waar het dorpje Zelem vandaag deel van uitmaakt. Onze hoop wordt bewaarheid: na wat zoekwerk in de rekken en met vuile handen van het oude stof vinden we warempel een archiefmap: *1941, Joodsche vluchtelingen*.

Het eerste wat ons opvalt, is de lijst met 43 namen van Joden die naar Zelem gedeporteerd werden. De map bevat ook de aanwezigheidslijsten bij de dagelijkse controle, de steun die ze kregen van de Commissie van Openbare Onderstand, de datum waarop ze het dorp verlieten. Dit zijn de gegevens die we zochten!

Zelfs de namen en de adressen van de gezinnen waar ze verbleven, staan in potlood genoteerd bij de lijsten. Nu is het niet meer zo moeilijk om gericht te zoeken naar getuigen van het verblijf van de Joden: zo vinden we de families Minten, Claes... Ook Kitty herinnert zich nog enkele oude kennissen en ze vraagt ons te zoeken naar Maria Clemens, Maria Wouters, Denise Wouters...

In het archief van de provincie Limburg vinden we de algemene maatregelen die het Duitsgezinde provinciebestuur trof ten aanzien van de Joodse vluchtelingen in Limburg. In het archief van de Dossinkazerne in Mechelen krijgen we inzage in de persoonlijke dossiers

van de gedeporteerden. Daaruit kunnen we onder meer opmaken welke Joden omgekomen zijn in de uitroeiingskampen. Het is tijd om een boek te schrijven. Om te herinneren. Om zeker niet te vergeten.

Bij het neerschrijven van dit verhaal hebben we getracht een chronologie aan te houden. Dat lukte ons maar gedeeltelijk. Op vlucht voor de nazi's viel de familie uit elkaar. We hebben ervoor gekozen om het levensverhaal van Kitty en van haar familieleden in aparte hoofdstukken weer te geven, dwars door de tijdlijn heen. We hebben deze persoonlijke gegevens aangevuld met het grote verhaal dat leidt naar de Holocaust.

Door de publicatie van hun brieven en persoonlijke getuigenissen laten we de slachtoffers van de Holocaust zelf aan het woord. Het is het verhaal van hun onbegrip voor zoveel haat, het verhaal van hun hoop en hun wanhoop, van hun dreigende dood.

Kitty laat haar handen rusten op de documenten uit haar archiefdoos.

HOOFDSTUK 1

NU IS ALLES VOORBIJ

Inwoners van één groot rijk

Vanaf ons eerste telefonisch contact vertelt Kitty voluit over haar stad Wenen. Na vijftien jaar herinnert ze zich verhalen en gebeurtenissen, maar ook de plaatsen waar die verhalen zich afspeelden. Tijdens die gesprekken vertrouwt ze ons toe, meer dan één keer, dat haar jaren in Wenen de enige gelukkige jaren waren in haar leven.

We besluiten om zelf in Wenen op zoek te gaan naar die plaatsen die voor haar zoveel betekend hebben, met een aantal adresgegevens in ons notitieboekje. Kunnen we die adressen nog terugvinden?

De Tweede Wijk, de zogenaamde Leopoldstad, was voor de Tweede Wereldoorlog het centrum van het Joodse leven in Wenen. We stellen het ons voor: enkele tienduizenden Joodse bewoners met een meerderheid van geïntegreerde Joden, kleine winkels met koosjere en andere etenswaren, synagogen, deftige cafés, theaters en bioscopen, juweliers en goudsmiden. Daar blijft vandaag nauwelijks iets van over: zowat de gehele Joodse gemeenschap sloeg voor de oorlog op de vlucht en de achterblijvers werden tijdens de oorlog opgepakt en gedeporteerd. Enkele rommelige winkels, uitgebaat door orthodoxe Joden, kunnen niet meer de vooroorlogse sfeer oproepen van de levendige en grotendeels geïntegreerde Joodse gemeenschap.

Maar haar huis in de Taborstrasse staat er nog. Het ziet er aan de buitenzijde nog identiek hetzelfde uit, maar de appartementen zijn gemoderniseerd en de synagoge is er niet meer, de kolenkelders evenmin.

Na wat zoekwerk vinden we ook het Dianazwembad terug, waar vader Samuel op de sabbat ging zwemmen: vandaag staat er een ultramodern zwembad en hangen enkele jongeren rond bij de ingang.

Om de hoek leidt een zijingang ons naar de Augarten met het vroegere zomerpaleis van de Habsburgers. Daar wandelden Kitty en Erwin op mooie dagen naartoe, in gezelschap van het kindermisje. Het park straalt nog de sfeer uit van het Oostenrijkse keizerrijk, met één valse noot: de aanwezigheid van een twintig meter hoge *Flakturm*. Deze betonnen verdedigingstoren met afweergeschut werd gebouwd op het einde van de Tweede Wereldoorlog om de Weense bevolking te beschermen tegen de aanvallen van de geallieerde vliegtuigen. Het is een gruwelijk bouwsel, in zekere zin een moderne versie van de middeleeuwse donjon. Er is maar één reden waarom de toren er nog staat: hij is zo robuust dat afbraak alleen kan door

te dynamiteren. Maar daarvoor is zoveel springstof nodig dat ook de omgeving in puin herschapen zou worden.

Het huis van Kitty's grootmoeder werd, zoals veel buitenwijken in Wenen, zwaar gebombardeerd door Engelse vliegtuigen in 1944. Op diezelfde plaats staan blokken met sociale appartementen, gebouwd in de jaren 1950.

Tijdens een van onze gesprekken heeft Kitty de brug over de Donau beschreven, tegenover het huis van haar omama. Van op die brug hebben we een prachtig zicht op de indrukwekkende Rossauer-kazerne. We begrijpen waarom dit beeld nog steeds in haar geheugen gegrift staat.

Nieuwjaarskaart vanuit Wenen, december 1922, aan de familie Vranken in Zelem. Het meisje dat deze kaart schrijft, was enkele maanden bij de familie te gast en heeft de beste herinneringen aan haar verblijf bij de familie. Ze bedankt allen heel hartelijk hoewel ze ook slecht nieuws heeft: haar oudere broer is ondertussen gestorven aan *verzwakking*.

Het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije was in de negentiende eeuw een van de toonaangevende staten in Europa. Het grondgebied strekte zich uit over Hongarije, Tsjechië, Slovakije, Galicië, Transsylvanië, Roemenië, Bosnië, Herzegovina, Kroatië en delen van Noord-Italië. De vijandschap met Servië was de aanleiding tot de Eerste Wereldoorlog. Het keizerrijk verloor die oorlog en bij het verdrag van Saint-Germain werd Oostenrijk een republiek, die alleen nog haar kernland behield.

Afgesloten van voedseltoevoer uit Hongarije en van steenkool uit Tsjechië, zonk het land weg in een diepe economische crisis met grote werkloosheid en een torenhoge woningnood. De katholieke kerk in België bekommerde zich vanaf 1921 om de duizenden ondervoede kinderen in Wenen en zorgde ervoor dat zij voor enkele maanden *uitbestede* werden in een Belgisch gezin om aan te sterken.

Pas in 1929 bereikte de Oostenrijkse economie opnieuw het niveau van 1913. Toch waren er in 1934, alleen al in Wenen, nog 80.000 thuislozen.

Op het einde van de jaren 1920 kreeg het fascisme vaste voet in Oostenrijk. Het land werd als het ware in tweeën gesplitst met een *rode hoofdstad* Wenen en een ultraconservatief achterland.

In 1934 kwam het tot een korte burgeroorlog, waarbij het regeringsleger de semifascistische stoottroepen van de Heimwehr versloeg. Korte tijd later werd kanselier Dolfuss vermoord.

Hij werd opgevolgd door von Schuschnigg, die een grote sympathie had voor het nazistische Duitsland, maar toch voorstander bleef van een zelfstandig Oostenrijk met het austro-fascisme als staatssysteem. Deze standenstaat was veel verdraagzamer naar de Joden toe dan het Duitse nazisme. Het uitschrijven van een referendum over de Oostenrijkse onafhankelijkheid in maart 1938 was de aanleiding voor Hitler om Oostenrijk binnen te vallen: de Anschluss.

Kitty Haber mag dan wel een Weense zijn in hart en nieren, haar grootouders zijn naar Wenen geïmmigreerd vanuit de oostelijke gebieden van het keizerrijk Oostenrijk-Hongarije. De stad werkte als een magneet op iedereen die vooruit wilde in het leven.

Haar grootvader langs moederszijde, Bernhard Schwarcz, werd geboren in Galanta in het huidige Slowakije.

Haar grootmoeder, Leontine Federer, kwam uit Janoshaza, een kleine marktstad in Hongarije met een gemeenschap van enkele honderden Joodse inwoners. Zij zou door de oorlogsomstandigheden de zorg moeten dragen voor haar kleindochter. Zij nam ook beslissingen die mee het lot van de familie Haber bepaalden.

Beiden trokken nog voor 1900 naar Wenen. Daar ontmoetten ze elkaar en trouwden ze. Zoals veel Joden was Bernhard bontverkoper. Zijn zoon Max zou later deze handel voortzetten. Ze vierden wel de grote Joodse feestdagen, maar ze waren zeker geen strikt orthodoxe Joden. Toen Bernhard bij het verlovingsritueel zijn toekomstige bruid een *sheitel*, een pruik, wilde opzetten, weigerde Leontine dat kordaat: als ze ooit een pruik moest dragen, zou het huwelijk niet doorgaan...

Meer uit gewoonte dan uit overtuiging aten ze koosjer tot aan de Eerste Wereldoorlog. In die oorlogsjaren aten ze het voedsel dat er te krijgen was en na de oorlogsjaren besliste Leontine: *als ik vier jaar lang niet koosjer kon eten, kan ik gerust zo doorgaan*. Zo eenvoudig was dat, ook al protesteerde Bernhard elke dag. Ze spraken Jiddisch noch Hebreeuws.

Uit het familiealbum:
grootmoeder Leontine Federer,
grootvader Bernhard Schwarcz

De familie Schwarcz verwierf pas in 1921 het Oostenrijkse staatsburgerschap, als uitvoering van Artikel 80 van het staatsverdrag van St Germain-en-Laye, een van de vele verdragen die het voormalige keizerrijk Oostenrijk moest ondertekenen na de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. Het officiële attest zit nog altijd in Kitty's archief.

Na hun huwelijk woonden ze in een mooi pand aan de Obere Donaustrasse, vlak bij de brug die leidt langs de Rossauerkazerne. Ze hadden drie kinderen: Nelly, Hedi en Max.

De Weense Rossauerkazerne werd gebouwd na de volksofstand van 1848, als deel van een vestinggordel die de binnenstad moest beschermen tegen het proletariaat in de omliggende volksbuurten. Het is een imposante defensieve kazerne met een 270 meter lange gevel.

Kitty herinnert zich nog dat ze vanuit de huiskamer haar grootvader kon zien die over de brug terugkeerde van zijn handel. En omgekeerd, van op de brug kon ze de zevenarmige kandelaar zien staan in de huiskamer van haar grootmoeder.

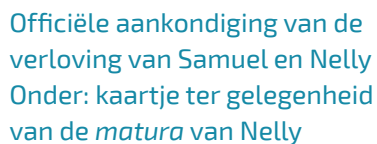
Haar grootouders van vaderszijde heeft Kitty nooit gekend: de ouders van Samuel Haber stierven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Kitty weet maar weinig over hen. Haar grootvader dreef een handel in oude metalen en woonde in een mooi eigen huis in Podgorze, een district van de Poolse stad Krakau. Bijna de helft van de inwoners van die stad was Joods. Zelf waren ze heel orthodox, maar hun kinderen waren hoogstens nog traditioneel, zeker niet meer overtuigd religieus.

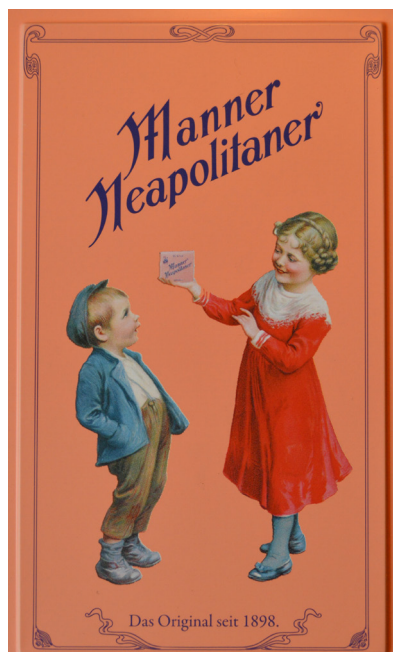
Kitty ging zowel in de winter als in de zomer enkele weken op vakantie bij haar ooms en tantes in Krakau.

Ook later, toen ze in België verbleef, onderhield Kitty intense contacten met haar familie ginder. Familie mag je nooit verwaarlozen, vond haar vader.

Het was een grote familie met drie zussen: Fela, Hela en Cesia, en twee broers: haar vader Samuel en Sigismund.

Ze leidden er het leven van de Weense middenklasse: in de woonkamer stond een piano en Nelly had de tijd om elke dag voor haar plezier piano te spelen. Elke avond gingen ze naar een Kaffeehaus. Dat kon, want ze hadden een inwonende Joodse kindermeid, tenminste tot die zelf trouw-

Sedert 1890 had Jozef Manner een winkel met chocolade en luxegebak in Wenen. In 1898 bedacht hij een jubileumwafel voor de vijftigste verjaardag van keizer Frans-Jozef, de zogenaamde *Manner Neapolitaner Wafer*. Het recept is in meer dan een eeuw niet gewijzigd: vijf flinterdunne wafeltjes op elkaar gestapeld met hazelnootpasta ertussen. De hazelnoten zijn afkomstig uit de streek rond Napels, vandaar de naam. Een koekje weegt nog altijd 7,5 gram per *Schnitt*. De winkel is vandaag nog steeds op dezelfde locatie gesitueerd als in 1890: vlak tegenover de Stefansdom, in het centrum van de stad. De toeristen van vandaag bewonderen nog steeds de etalage en laten zich graag verleiden door de Manner-wafeltjes en de Mozart Kügel.

de en verhuisde, tot groot verdriet van Kitty. De kindermeid was trouwens ook erg op haar gesteld, want ze gaf haar eerste kind de naam *Kitty*.

Kitty herinnert zich niet dat haar vader naar de synagoge ging, maar ze weet nog wel dat hij elke zaterdag ging zwemmen in het Dianabad, vlak bij zijn schoonouders. Hij ging te voet: op de sabbat zou hij nooit de tram nemen, zo Joods was hij wel.

Op zondagmiddag gingen ze naar het Prater, het grote Weense attractiepark, dat in hun buurt lag. Naast de grote carroussel stond het reuzengrote standbeeld van Calafati, de beroemde goochelaar die het attractiepark had helpen uitbouwen. Dat vond Kitty het mooiste van het hele park.

In de zomer gingen ze graag zwemmen in het strandbad Gänsehäufel aan de oude Donau-arm. Het was ontstaan rond 1900 als spa, later overgenomen door de stad Wenen als strandbad.

Het viel ons op dat de attracties in het Prater nauwelijks veranderd zijn. Ook Calafati staat nog steeds op zijn sokkel en heeft de *arisering* overleefd. Het strandbad Gänsehäufel is een oase in de drukke stad en wordt nog altijd goed bezocht.

Liever nog dan naar het Prater ging Kitty naar de film. Shirley Temple was haar idool, al haar films zag ze twee keer. De lekkernijen waar Kitty nu nog van droomt, zijn niet koosjer, maar gewoon Oostenrijks: pruimentartaart, kersentaart, Apfelstrudel.

We bezoeken Kitty in mei 2015 in haar woning in Brooklyn. Er staat koffie klaar en ook een doos met Manner-wafeltjes. Die wafeltjes zijn ook in de vs razend populair sinds ze *toevallig* gepromoot werden in de televisieserie *Friends*. Kitty heeft ze altijd in huis omdat ze haar doen denken aan haar jeugd in Wenen.

De smaak is nog altijd dezelfde en ze zijn nog altijd precies even groot, lacht ze.

Joodse rituelen waren aan haar moeder niet bestd. Terwijl de burens op vrijdagavond kaarsen

Kindermeid met Erwin en Kitty in de Augarten, wellicht 1931

Boven: Het Prater-pretpark in 1930, met het standbeeld van Calafati en onder het Riesenrad vandaag

Strandbad Gänsehäufel met de badmode van de jaren 1930

Rechts: Het strandbad bestaat ook vandaag nog; de straatnaam is nog steeds dezelfde: Arbeiterstrandbadstrasse

Portret van Erwin (8 jaar) en Kitty (4 jaar), 1933

aanstaken, deed zij dat niet en ze legde haar dochter uit waarom: *Je kan best een Jood zijn met gans je hart zonder kaarsen aan te steken.*

Dat betekent niet dat Kitty nooit in een synagoge kwam: er was immers een kleine synagoge gevestigd op de eerste verdieping van het woonblok met hun appartement. *Vriendschap en Broederlijkheid* stond er boven de toegangsdeur, een naam die meer verwees naar humanisme dan naar orthodoxie.

Daar had de bar mitswa plaats van haar broer Erwin, zijn intrede in de volwassenheid. Van het ritueel herinnert ze

zich niets meer, maar des te beter weet ze dat ze nadien een groot feest hielden. Haar moeder, grootmoeder en tante hadden een hele week gekookt en gebakken om het feest voor te bereiden, maar op de dag zelf konden ze zelfs niet proeven van wat ze met zoveel zorg klaargemaakt hadden: de genodigden aten eerst smakelijk en daarna kregen ze wat overbleef mee voor hun familie. Het was overigens de eerste en enige keer dat ze haar vader dronken zag. Haar broer kreeg als cadeau van zijn ouders een skivakantie aangeboden in Polen.

Voor Kitty zijn haar jaren in de Taborstrasse de enige onbezorgde jaren in haar leven. Eerst ongemerkt, later uiterst brutaal, zal het naziregime de loop van haar leven bepalen, haar familie uit elkaar rukken en uiteindelijk de dood insturen.

De school in de Castellezgasse

Haar mooiste jeugdherinneringen heeft ze aan haar school om de hoek, in de Castellezgasse. Ze weet nog dat ze tot de eerste klas behoorde die naar die school ging. In feite was dat *te danken* aan de eerste antisemitische maatregelen van het nazistische regime waarbij Joodse kinderen gescheiden moesten worden van arische kinderen. Scholen met een groot percentage Joodse kinderen werden ingericht als Jodenscholen, zo ook in de Castellezgasse, waar Kitty haar basisonderwijs volgde.

Kitty heeft goede herinneringen aan haar leraars, behalve aan die ene leraar Hebreeuws: die sloeg de jongens met een meetlat op hun vingers, maar aan de meisjes raakte hij niet.

De oude schoolpoort in de Castellezgasse is nog intact. Kitty ging er heel graag naar school, maar wanneer we haar een foto laten zien, blijkt dat ze de schoolpoort niet meer herkent. Wellicht had ze meer aandacht voor de kinderen dan voor het gebouw.

Kitty's school in de Castellezgasse is nog steeds een Joodse school. De ingangsdeur is verfraaid met beelden van een huilend en een spelend kind.

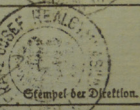
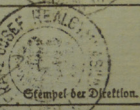
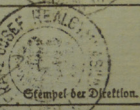
De school in de Castellezgasse 35 werd opgericht door Aron Pollak von Rudin, een steenrijke Joodse luciferfabrikant, die een stadspaleis bewoonde aan de nieuwe Kärtnerring. Het was opgericht als een Joods Realgymnasium, een secundaire wetenschappelijke school.

Vanaf maart 1938 werden Joodse kinderen verplicht uitsluitend naar Joodse scholen te gaan en werd de school omgevormd tot een Joodse volksschool. In oktober 1939 (dus na het vertrek van Kitty) werd de school door de nazi's gesloten en werd er een voorbereidende cursus georganiseerd voor Joden die wilden uitwijken naar Palestina. Bij de laatste diploma-uitreiking zei de directeur tegen zijn leerlingen: 'De mensen zullen langer *Schma Israel* (een joods gebed) zeggen dan *Heil Hitler*.'

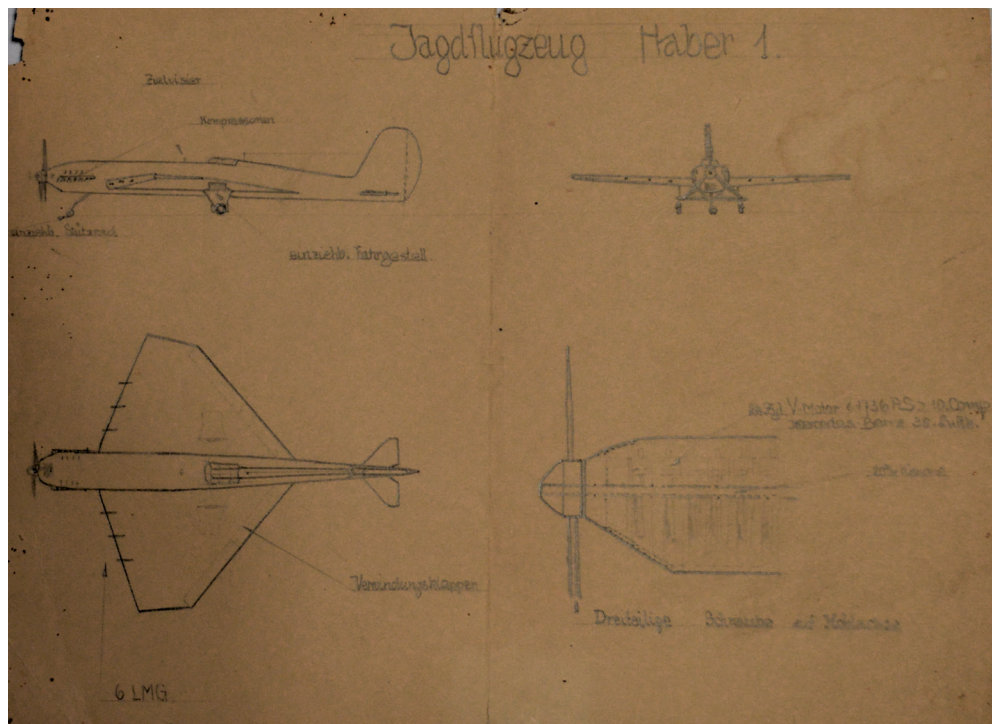
Vanaf 1941 werd het gebouw ingericht als *Sammellager*, een verzamelkamp voor Joden, van waaruit ze gedeporteerd werden naar een concentratiekamp. Nog later werden er kantoren gevestigd van de ss en de Gestapo.

Erwin Haber ging naar het Franz Joseph Realgymnasium in de Eerste Wijk, buiten de Joodse Tweede Wijk. Dat was een school met traditie, waar ongeveer evenveel katholieke als Joodse leerlingen naar school gingen. De meeste ouders van de Joodse leerlingen waren recente inwijkelingen uit de *kroonlanden* van Oostenrijk. Ze begrepen dat goed onderwijs de kansen van hun kinderen in de maatschappij sterk verhoogde. Op die manier speelde de school een grote rol in het assimilatieproces van deze groep immigranten.

Na de Eerste Wereldoorlog werd de klassieke school omgevormd tot een wetenschappelijk gymnasium, wat het prestige ervan nog verhoogde. Typisch voor de vooruitgangsmentaliteit die er heerste, is het ontwerp van een nieuw vliegtuigtype, getekend door een leerling met ambitie:

Die Direktion des <u>Realgymnasiums</u> in <u>Wien, I. Liebenstei 6-8.</u> bestätigt, daß <u>der</u> im nebenstehenden Licht- bilde dargestellte <u>Haber Erwin</u> (Vor- und Nachname) geboren am <u>27. September</u> 19<u>24</u> in <u>Wien</u> wohnhaft in <u>Wien II, Jahnstr. 27/13</u> Schüler <u>der oben genannten Anstalt ist.</u> <u>Wien</u>, am <u>15. IX.</u> 19<u>36</u> Direktor.	 Stempel der Direktion auf dem Lichtbild.	Die Gültigkeit dieser Anmeldekarte besteht fort im Schuljahre: <table border="1"> <tr> <td>193<u>6/37</u> Für den Direktor: <u>Haber</u> Klassenvorstand.</td> <td> Stempel der Direktion. </td> </tr> <tr> <td>193<u>7/38</u> Für den Direktor: <u>Haber</u> Klassenvorstand.</td> <td> Stempel der Direktion. </td> </tr> <tr> <td>193<u>8</u> Für den Direktor: Klassenvorstand.</td> <td>Stempel der Direktion.</td> </tr> <tr> <td>193<u>9</u> Für den Direktor: Klassenvorstand.</td> <td>Stempel der Direktion.</td> </tr> </table>	193 <u>6/37</u> Für den Direktor: <u>Haber</u> Klassenvorstand.	 Stempel der Direktion.	193 <u>7/38</u> Für den Direktor: <u>Haber</u> Klassenvorstand.	 Stempel der Direktion.	193 <u>8</u> Für den Direktor: Klassenvorstand.	Stempel der Direktion.	193 <u>9</u> Für den Direktor: Klassenvorstand.	Stempel der Direktion.
193 <u>6/37</u> Für den Direktor: <u>Haber</u> Klassenvorstand.	 Stempel der Direktion.									
193 <u>7/38</u> Für den Direktor: <u>Haber</u> Klassenvorstand.	 Stempel der Direktion.									
193 <u>8</u> Für den Direktor: Klassenvorstand.	Stempel der Direktion.									
193 <u>9</u> Für den Direktor: Klassenvorstand.	Stempel der Direktion.									

Schoolpas van Erwin voor de schooljaren 1936-'37 en 1937-'38

Jagdflugzeug Haber 1: de jongensdroom van de 14-jarige Erwin. Hij wil ingenieur worden.

De Joodse gemeenschap in Wenen

Hoewel al voor 1200 een eerste synagoge opgericht werd in Wenen, was er steeds een sterke antisemitische ondertoon aanwezig gebleven in de stad. Jodenverbrandingen, uitwijzingen en nieuwe vestigingen volgden elkaar op.

De liberale grondwet van 1867 gaf de Joden na eeuwen onderdrukking volledige en onbeperkte gelijkberechtigting. Ze mochten grond bezitten in de hoofdstad, hun woonplaats vrij kiezen, staatsambtenaar worden, universitaire studies volgen en zelfs aangesteld worden als hoogleraar.

Het directe gevolg van deze emancipatie was een grote Joodse immigratiegolf naar de hoofdstad. Eerst kwamen handelaars en ambachtslieden uit de omliggende regio's, uit Moravië en Bohemen, daarna volgden immigranten uit de oostelijke kroonlanden, vooral uit Hongarije, Galicië (Polen en Oekraïne) en Boekovina (Roemenië). Het bevolkingsaandeel van de Joden steeg van 2,2 procent in 1857 naar 10,1 procent in 1880. In 1910 woonden in Wenen 175.300 Joden.

Alle deuren stonden open voor wie hard wilde werken. Door te presteren op economisch of intellectueel vlak kon elke Joodse burger een gerespecteerd lid worden van de samenleving.

Ook de familie Haber had die drang om zich te integreren in de Weense maatschappij. Dat wordt misschien nog het best geïllustreerd door hun naamgeving: ze hadden nog wel een traditionele Joodse doopnaam, maar ze gebruikten hem niet. Kitty heette officieel Curtel, zoals haar grootmoeder; haar moeder heette Cornelia, maar liet zich Nelly noemen.

De Joden hadden een voorkeur voor de vrije beroepen van advocaat en arts. Ze omarmden de Duitse taal en cultuur, dweepten met Wagner en Mahler. Joodse schrijvers als Franz Kafka en Stefan Zweig brachten de Oostenrijkse literatuur tot nieuwe bloei, Sigmund Freud ontwikkelde de psychoanalyse...

De rijk geworden Joodse ondernemers en bankiers toonden hun status met hun pronkerige stadspaleizen aan de nieuwe Ringstrasse, die ook wel Jodenring genoemd werd, en in de nieuwe stadsdelen.

De grootste bedreiging voor de gevestigde Joodse bevolking in Wenen was... de komst van nieuwe Joden, de zogenaamde Oostjoden. Als gevolg van pogroms en bloedbaden op het einde van de negentiende eeuw vluchtten deze Joden massaal weg uit Rusland. Voor 1914 vluchtten

Taborstrasse 59, met op de eerste verdieping de synagoge Vriendschap en Broederlijkheid, op de tweede verdieping het appartement van de familie Haber